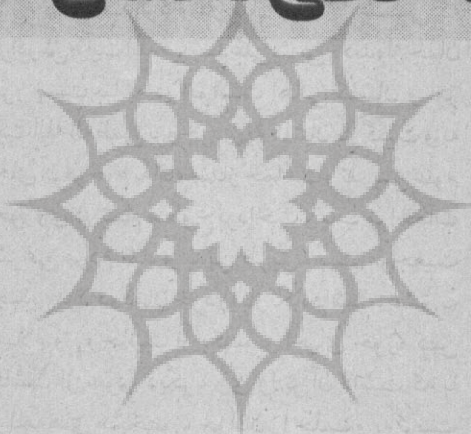

نسخه خطی «انشای عالم آرا»

فرزانه مازندرانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

نسخه شناسی:

در فهرست نسخه های خطی احمد منزوی به چهار نسخه از این کتاب اشاره شده است:

- ۱- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
- ۲- کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی
- ۳- کتابخانه امیرالمؤمنین نجف
- ۴- عبدالمجید عبداللهی

البته، امکان دسترسی به دو نسخه اخیر بود. بنابراین این نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی اصل کار قرار گرفت.

مشخصات نسخه اساس:

این نسخه در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به شماره ۷۱۳۱ نگهداری می شود که در سال ۱۳۲۷ آستان قدس آن را خریداری کرده است.

بی تردید ادبیات غنی فارسی بستر عظیمی از آثار گوناگون نظم و نثری است که هر کدام به نوع خود، دارای اهمیت و درخور بحث و بررسی اند. در این راستا، آثار نوشته شده در زمینه فن انشاء و نامه نگاری به شیوه های گوناگون سهم عمده ای دارد و از دیر باز، نگارش کتاب هایی مشتمل بر اقسام نامه های تاریخی، اجتماعی، ادبی و عرفانی و سیاسی، به طور خاص و نیز نگارش کتاب هایی در باب قواعد و رسوم این فن به طور عام، معمول بوده است.

اغلب نامه ها و رسائل در کیفیت تغییرات فکری و اساس تعلیم و تربیت کنونی و توجه به بقایای صفات و خصایص و سجایای روحی و اخلاقی آن عصر و همچنین روشن ساختن مسائل و وقایع تاریخی که غبارهایی از گذشت زمان آنها را پوشانیده، برای محققان راهنمای جالبی است و در این تحقیق و جست و جو از مآخذ و اسناد معتبر به شمار می روند.

در این میان یکی از کتاب هایی که در باب انشاء و نامه نگاری نوشته شده است، نسخه خطی انشای عالم آرا است که در اینجا به اختصار معرفی می شود.

انشای عالم آرا را از سید محمد بن ناصر الحق حسینی نوربخشی به نام شاه تهماسب و وزیر او میرزا فضل الله میران در اصفهان در سال ۹۵۶ هـ. ق نگاشته است.

در این کتاب به تعریف انشاء و قواعد نامه نگاری و نیز به توضیح برخی از صنایع ادبی می پردازد.

تاریخ و نام نسخه نویسنده آن معلوم نیست، انجام آن افتاده است و آیات و احادیث و کلمات کلیدی شنگرف اند و در بیشتر موارد، عنوان و موضوع هر مطلب و برخی کلمات کلیدی را در حاشیه آورده است. گاه واژه یا عبارتی را که در زمین فراموش شده در حاشیه ذکر شده است، عبارت یا واژه ای را که اشتباه نوشته، یک خط باریک روی آن کشیده است، جمله ها و عبارات های تکراری فراوان دیده می شود و نیز بعضی جاها افتادگی دارد.

خط آن نستعلیق، نزدیک به زمان تألیف، کاغذ نخودی ضخیم، عنوان یا شنگرف.

جلد پارچه ای، دارای ۱۰۹ برگ و هر صفحه ۱۵ سطر (۱۰×۱۴) است.

آغاز: حمد بن حد و قیاس و سپاس عبادت اساس هدیه بارگاه و تحفه بارگاه منشی اوراق افلاک.

انجام: زمان ما انساب و اقرب است.

نسخه دیگر، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۴۸۷ نگهداری می شود. آغاز آن افتاده و در حاشیه تاریخ تألیف ۹۵۶ نوشته شده است.

نام نسخه نویسنده آن معلوم نیست، در این نسخه صفحه گذاری درستی نشده است و بسیاری از مطالب ناقص است، یا به کل ندارد. در این نسخه از کتاب (فتح نامه شاه دین) یاد می کند که البته، این کتاب در جایی یافت نشد.

خط آن نستعلیق سدیازده، عنوان و نشان شنگرف ۲۸۷ صفحه و هر صفحه ۱۶ سطر (۱۱×۳) ۱۴۴ برگ، کاغذ، سپاهانی، جلد تیماج سرخ ضربی مقوایی با لوله به اندازه (۱۸×۷) است.

آغاز در دیباجه افتاده است: امتنان آن از مطلع جریده عرفان بر اوراق جراید زمان بتوانند کشید. انجام: و آمین ظاهر گردد و السلام علی من اتبع الهدی

غریق رحمت یزدان کسی باد

که کاتب را به الحمدی کند یاد

درباره مؤلف:

درباره مؤلف، طبق دانسته های نگارنده و با مراجعه به کتابهایی از قبیل (تحفه سامی، عرفات العاشقین، گلزار جاویدان، تذکره نصرآبادی و...) نام و نشانی از این نسخه و مؤلف نوشته نشده است.

درباره کتاب:

ویژگی های ادبی انشای عالم آرا، همان خصوصیات ادبی عصر صفوی رادار است و از سبکی خاص پیروی نمی کند لذا بهتر آن دیدیم که با بیان مختصری از چگونگی سبک این کتاب، صورتی کلی از اختصاصات سبک این دوره را به پیشگامات اهل نظر و ارباب معرفت تقدیم داریم.

□ «انشای عالم آرا» از نظر ادبی، ویژگی های عمومی عصر صفوی را داراست؛ کاربرد فراوان آرایه سجع، استفاده زیاد از آیات و احادیث، کاربرد زیاد جمع مکسر، جمع بستن واژه های عربی به (ان) فارسی، بسامد بالای مترادفات و واژه های عربی و مطابقت موصوف و صفت عربی از جمله آنهاست.

۱- کاربرد فراوان آرایه سجع به ویژه سجع متوازی.

در مطلوی آن مندرج و در فحوی آن مندمج

۲- استفاده فراوان از آیات و احادیث و اشعار فارسی و ضرب المثل های عربی در جای جای کتاب

۳- کاربرد فراوان جمع مکسر: ذقاییق، حقایق، فواتح

۴- کاربرد برخی از واژه های ترکی: ترخان-

تمغا- خاقان- طغرا- جمع بستن واژه های تازی به (ان) فارسی:

معاندان- محبان- عندلیبان

۶- فراوانی مترادفات: وجوهات سرکار سلطانی واصل و متواصل گردید.

اشرار و شیران بدکار را معاون و یار و اعوان انصار خود نمی کرد

۷- فراوانی واژه های عربی: اتحاف، صفیحه، ضوء.

۸- کاربرد فراوان آرایه های ادبی در جای جای کتاب نظیر: جناس، قلب، مراعات النظیر اشتقاق و تضاد

۹- کاربرد فراوان جمله های دعایی مانند: بحمدالله والمنه

۱۰- فراوانی عبارات ها و ترکیب های تازی: علی سبیل الاجمال، علی الدوام، کمابینی

۱۱- مطابقت موصوف و صفت عربی: آیات باهرات، کلمات طیبات

۱۲- فراوانی حذف (است) نشانه ماضی نقلی

فهرست موضوعات کتاب

فهرست موضوعات انشای عالم آرا را می توان در عناوین زیر خلاصه کرد:

- دیباجه و فاتحه در تعریف انشاء

- اقسام انشاء مشتمل بر ده قسم

- آداب انشاء

- صفات منشی

- محسنات انشاء

صنایع انشاء از قبیل:

- تسجیع

- اقتباس

- استعاره

- کنایه

- اغراق

- تفنن

- مستزاد

- تأکید المدح بما یشبه الذم

- تنسیق الصفات

- ایهام

- لف و نشر

- مراعات مناسبات

- مراعات مناسبات مدعیات و مقصودات

- صنایع انشاء

- اظهار مضمهر

- مقلوب

- اشتقاق

- مرصع ذوبحرین

- التقاط

- توشیح

- تحلیل و ترکیب

- تجنیس

- تصحیف

- محتمل الوجهین من حیث اللفظ

- محتمل الوجهین من حیث المعنی

- لغز و معما

- لمعه اول: در مکاتبات ارباب مراتب

و مراسلات اصحاب مناصب

- لمعه دوم: در دو ضوء: ایراد بعضی آیات و فقرات متفرقه که در طی رقعات و سایر مکاتبات به هرگونه تقریبات مندرج توان ساخت.

- لمعه سیم: در ایراد رقعات و احکام

و پروانه جات و دیباجه مجلات و محضرها و وقف

نامه جات

- خاتمه: در بعضی امثله و ظرایف و هزلیات و لطایف.

البته، لازم به یادآوری است که در نسخه کتاب

مرکزی دانشگاه تهران از سه لمعه و خاتمه نشانی

نیست و بعد از توضیح صنعت معما، ناگهان نسخه

به اتمام می‌رسد. در حالی که خواننده احساس می‌کند هنوز مطلب ادامه دارد و نسخه با این جمله به پایان می‌رسد و آیین ظاهر گردد. نسخه کتابهای مرکزی آستان قدس رضوی نیز فقط نیمی از لمعه اول را دارد و نسخه ناقص الاخر است.

در دو نسخه، چندین جای از سه لمعه سخن به میان می‌آورد. لیکن تنها نیمی از لمعه اول آن هم در نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی موجود است و در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از این سه لمعه خبری نیست. همچنین دو نسخه خاتمه و هزلیات و لطایف را ندارد.

تعریف انشاء:

منشآت، اسم مفعول از مصدر (انشاء) معانی فراوانی دارد. از جمله بیرون آمدن از چیزی، آفریدن، پروردن، آغاز کردن، ایجاد کردن، از خود چیزی گفتن و... نوشته مترسلانه و فصیح و با سجع و قافیه و... و با توجه به معانی لغوی و اصطلاحی انشاء می‌توان سه نوع مفهوم را برای آن در نظر گرفت.

۱. انشاء در مفهوم (هنر و فن) که علم به این نوع هنر را علم انشاء می‌گویند. در این مفهوم، انشاء هنر و فنی است که به وسیله آن می‌توان با استفاده از انواع صنایع و فنون ادبی، نثری شیوا، رسا و زیبا ابداع کرد.

انشاء به معنی (نوشته یا کتاب ادبی) در این مفهوم انشاء عبارت است از هر نوع نوشته‌ای که در آن هنر، زبان‌نویسی و فنون ادبی به بهترین شکل به کار رفته باشد. با ذکر این نکته که مفهوم انشاء در این مورد مفهومی است عام و شامل همه موضوعات نثر می‌شود. اما نثری است ادبی و عالی که با نوشته‌های معمولی و ساده، فاصله دارد. نمونه این نوع نوشته‌ها را می‌توان در «کلیله و دمنه»، «مرزبان‌نامه» و «نفثه المصدور» و غیره دید.

و در این مفهوم، انشاء عبارت است از نوعی خاص از اثر که مکاتبه و نامه‌نویسی، صدور فرمان‌ها و منشورات، فتح‌نامه‌ها، شکست‌نامه‌ها، عهدنامه‌ها، سوگندنامه‌ها و غیره به کار می‌رود. بنابراین، انشاء این مفهوم خصایص انشاء در مفهوم دوم را دارد. یا این تفاوت که در اینجا مفهوم انشاء به نوعی خاص از نثر که همان کتابت و دبیری است، اطلاق می‌شود.

حسین خطیبی در کتاب «فن نثر» نامه‌ها را به پنج دسته تقسیم می‌کند:

۱. منشور و فرمان
۲. فتح‌نامه و شکست‌نامه
۳. عهدنامه و سوگندنامه
۴. سلطانیات
۵. اخوانیات

مؤلفان و دانشمندان ایرانی به دربار سامانیان روی آوردند. تشویق ملوک و امرای سامانی موجب شد که نثرنویسی به زبان فارسی رواج یابد. پس از انقراض سامانیان، در آغاز دوره غزنوی ترویج آثار فارسی کم و بیش ادامه یافت ولی بعداً فارسی‌نویسی نویسندگان تخفیف یافت و دانشمندان ایرانی از قبیل ابن سینا و محمدزکریای رازی و ابوریحان بیرونی کتاب‌های خود را به عربی نوشتند. با این همه، رشته نثر فارسی گسیخته نشد.

در دوره غزویان و سلجوقیان، دیوان رسائل و مکاتیب درباری گاهی فارسی و گاهی عربی بوده ولی در زمان خوارزمشاهیان، انتشار زبان فارسی وضع بهتری داشته است و دیوان رسائل غالباً به زبان فارسی بوده است.

شیوه و روش نویسندگی و انشاد ادوار مذکور، که نثرنویسی به تدریج معمول گردید و قرن پنجم را نیز می‌توان جزو این ادوار محسوب داشت، به طور کلی به سادگی و ایجاز و ارسال متمایز است، مخصوص که لغات فارسی بر لغات عربی غلبه دارد و جمله‌ها نیز کوتاه و از نظر معنی نیز روشن است و نویسندگان توجهی به صنایع لفظی و تعبیرات و استعارات دور از ذهن و استعمال سجع و موازنه ندارد. به کاربرد کلمات کهنه فارسی و ابتدا کردن افعال در جمله و جمع بستن لغات عربی به شیوه جمع بندی فارسی و تقدم صفت بر اسم و استعمال مصدر مرخم از اختصاصات انشای ادوار فوق است.

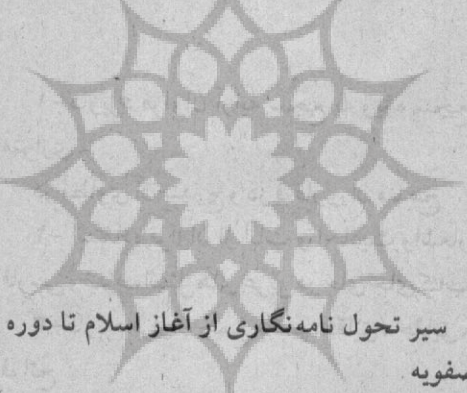
شک نیست که از این به بعد، به علت توجه پادشاهان به مرکز خلافت و تأثیر نثر تازی در نثر فارسی تفاوت‌های محسوس در نوشته‌های مکاتیب پدید می‌آید و به تدریج نثر فنی جایگزین نثر ساده و مرسل می‌شود.

در نامه‌های قرن پنجم و اوایل قرن ششم، تقلید از نثر تازی مشهود است و لغات عربی نیز به تدریج روبره کثرت می‌نهد و توصیفات برای توضیح مطلب به کار می‌آید و باید توجه دهیم که تا قرن ششم، روش تنظیم و تدویم مکاتیب و مراسلات فارسی بر اطلاق و سادگی است و نثر دوره سامانیان و غزنویان در منشآت نویسندگان قرون یادشده، اثر و نفوذی عمیق داشته است.

لیکن در قرن ششم از نثر مکاتیب مانند شعر استعمال صنایع و تکلفات لفظی و سجع و موازنه و آوردن جمله‌های مترادف و به کاربرد الفاظ و امثال تازی برای اظهار فضل و آوردن شواهد شعری از

□ در فهرست نسخه‌های خطی احمد منزوی، به چهار نسخه از کتاب «انشای عالم آرا» تألیف سید محمد بن ناصر الحق حسینی نوربخشی به شرح زیر اشاره شده است:

- ۱- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
- ۲- کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی
- ۳- کتابخانه امیر المؤمنین نجف
- ۴- کتابخانه عبدالمجید عبداللہی

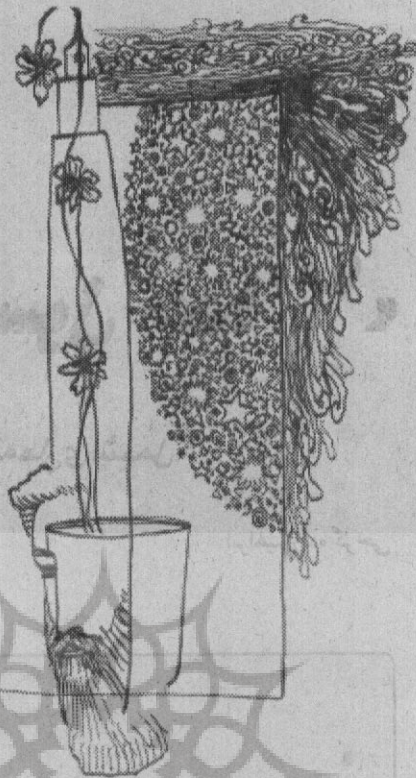
سیر تحول نامه‌نگاری از آغاز اسلام تا دوره صفویه

در ایران پیش از اسلام به کلمه دبیری اشاره شده است. «مرتبہ دبیران، در طبقات چهارگانه، در ایران پیش از اسلام، با طیبیان و منجمان در درجه سوم بود؛ پس از مویدان و سپاهیان»^(۱) بعد از حمله عرب و تسلط تازیان بر کشور ما، خط و زبان پهلوی راه زوال و نیستی در پیش گرفت و به جز لهجه‌هایی از زبان ملی ما که در شهرستان‌ها و روستاها متداول بود، زبان عربی از نظر کثرت انتشار بخصوص از این جهت که ایرانیان به دین اسلام گرویدند، زبان رایج و دولتی و علمی و ادبی شد. با این همه، باید متذکر شویم که تا چند قرن، رشته ارتباط زبان ملی ایران با مشتاقان و آزادمردان میهن ما گسیخته نشد. در هر حال، زبان عربی با تسلط تازیان در کشور ایران به سرعت رواج یافت به طوری که در قرن‌های اولیه تا دوره صفاریان، دیوان رسائل به زبان عربی بود. تا آن که در اواخر قرن سوم دولت سامانیان به روی کار آمد. این دولت، کانون و مرکز مطمئنی برای توسعه زبان و فرهنگ ایرانی شد و به همین جهت، نویسندگان و

عربی و فارسی و تلمیحات و استدلالات قرآنی به تدریج رواج می‌یابد و اطناب و مستور داشتن معانی در پرده الفاظی و استعارات و کنایات گوناگون معمول می‌شود. در اواخر قرن ششم و قرن هفتم، نویسندگان رسائل، نامه‌های خود را با همین سبک که گاه ساده و گاه متکلفانه و بین بین تلویح کرده‌اند. با این که بیشتر نویسندگان بعداً همین سبک را که تمایل و رغبت شدید به توسعه نثر فنی است تعقیب کرده‌اند، معهداً سبک و اسلوب نویسندگی در تهیه نامه‌ها و مکاتیب تنزل یافت بخصوص در دوره مغول که تاریخ نویسی رواج و رونق شایان می‌یابد. شیوه و اسلوب قدیم نامه‌نگاری تا حدی متروک می‌گردد و لغات و اصطلاحات تاتار و مغول وارد نامه‌ها می‌شود و اصطلاحات و تعبیرات تازه که بعداً به تصنع و تعقید و ابهام و هجوم لغات عربی منتهی می‌گردد، کار را در نامه نویسی و نثر مکاتیب دشوارتر می‌کند. این سبک و اسلوب که تا دوره تیموری ادامه دارد نفوذ عمیق خود را در نامه‌ها و رسائل دوره به جای می‌گذارد. و باید گفت اگر اصرار و ابرام نویسندگان در نشر ادبیات و توجه به صنایع لفظی و تکلفات نامحدود و آوردن لغات و اصطلاحات عربی به وسیله این گونه نویسندگان تعدیل نمی‌یافت، بی‌تردید به زبان و ادبیات فارسی لطمه بیشتری وارد می‌آمد. به هر حال، در اواخر قرن هفتم و اوائل قرن هشتم، نویسندگان معدودی نثر مکاتیب را از پیرایه تکلفات و تصنعات رهایی داده و نامه‌ها را با رعایت سادگی و روشن بودن معانی و به کار بردن الفاظ شیوا و مانوس و لطف قریحه و ذوق که در عین حال روش و سنت و ادبای گذشته را محفوظ داشته‌اند به رشته تحریر کشیدند و مکاتیب و نمونه انشای آنها در قرون بعد نیز، کم و بیش سرمشق منشیان و کاتبان آینده گشته است.

در اواخر دوره تیموری با این که بعضی از نویسندگان، روش اطناب را به سیره قدیم تر اختیار کرده‌اند برخی دیگر نیز (که غلبه به این دسته است) روش ایجاز و اختصار را بیشتر پسندیده‌اند و استعمال کلمات تازی مشکل که علی‌الرسم بین منشیان جاری بوده به تدریج تخفیف می‌یابد ولی به کار بردن ترکیبات عربی مانند گذشته معمول است.

در اوائل دوره صفوی که منشآت فارسی، کم و بیش سبک منشآت اواخر دوره تیموری را تعقیب می‌کند بنا به اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی و دینی، که بر انقلاب نوینی در کشور مبتنی است تغییرات گوناگونی در مرحله نامه‌نگاری به وجود

می‌آید. سبک نگارش نامه‌ها بیشتر به ایراد القاب طویل و جمله‌های بسیار بلند و تعارفات نامحدود و صنایع لفظی از استعارات و کنایات و اسجاع پیاپی و مواعات النظیر و تجنیس و اشتقاق و انواع تفنن در صنعت لفظ که گاهی به تعقید و اختفای معانی و مضامین کشیده می‌شود و کثرت شواهد شعری و تلمیحات و استشهدات قرآنی و ذکر احادیث و اخبار و آمیختن مضامین و مندرجات به مسایل دینی و فلسفی و اخلاقی و اجتماعی و قضایی و ایراد الفاظ و جمله‌های مترادف که بیشتر به عربی است متمایز و مشخص می‌گردد و نویسندگان نامه‌ها رعایت این اسلوب را که طبعاً منتهی به اطناب و تطویل‌های ممل می‌گردد از شرایط فضل و تبحر و تسلط در مراتب علمی و ادبی و فن انشا و ترسل می‌دانسته‌اند و در این گیر و دار، که لغات و اصطلاحات ترکی و مغولی در نثر نامه‌ها وارد می‌شود، استعمال لغات اصیل و کهنه فارسی از نظر دور می‌شود و آوردن بعضی ترکیبات نامانوس و احیاناً مهمل گذاشتن دستور و قواعد زبان فارسی، موجب می‌شود که در نثر دوره‌های بعد آثار نامطلوبی به جای گذارد و از رونق و جلوه ادب فارسی و لطف و زیبایی آن تا حدی

محسوس بکاهد. (۲)

«بالجمله فارسی نویسی در این عصر دارای آن آب و تاب آهنگ و اعتلای خیال و برجستگی الفاظ و ترکیبات قدیم نیست، به خلاف نثر قبل از مغول که هم صورت عالی و هم معنا والا و از حیث آهنگ کلمات دارای یک نوع فخامت و جزالت خاصی بوده است.» (۳)

نتیجه گیری:

سود بزرگی که ما از خواندن منشآت و رقعات و نامه‌ها می‌بریم، آشنا شدن با اصطلاحات و لغات دیوانیان، و درباریان و دبیران و دستگاه‌های فرمان روای ایرانیان و قلمرو زبان فارسی است. اگر بتوانیم روزی همه این لغات را با بیان معانی مراد از آنها در اسناد یک جا گرد آوریم، فرهنگ دیوانی خوبی در دست خواهیم داشت و بسیاری از مشکلات ادبی و تاریخی را با آن حل خواهیم کرد.

منابع

- ۱- حسین خطیبی، فن نثر در ادب فارسی، چاپ اول، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۶۶، جلد ۱، ص ۲۸۸.
- ۲- ذبیح الله ثابتیان، اسناد و نامه‌های تاریخی و اجتماعی دوره صفویه، به سرمایه کتابخانه ابن سینا، تهران، ۱۳۴۴، ص ۶۰.
- ۳- محمد تقی بهار، سبک شناسی، چاپ هفتم، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳، جلد ۳، ص ۲۵۵.

منابع

- ۱- بهار، محمدتقی، سبک شناسی، جلد ۳، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳.
- ۲- ثابتیان، ذبیح‌الله، اسناد و نامه‌های تاریخی و اجتماعی دوره صفویه، به سرمایه کتابخانه ابن سینا، ۱۳۴۳.
- ۳- حاکمی، اسماعیل، گزیده‌ای از نثرهای مصنوع و مزین، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.
- ۴- خطیبی، حسین، فن نثر در ادب پارسی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۶۸.
- ۵- دانش پژوه، محمدتقی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجلد سیزدهم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰.
- ۶- متزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۶ ج، چاپخانه تهران مصور، تهران، ۱۳۵۰.